

- ² Підопличко И. Г. О ледниковом периоде. — Киев, 1951. — Вып. 2. — С. 25—36; *Верещагин Н. К.* Охоты первобытного человека и вымирание плейстоценовых млекопитающих в СССР // *Тр. Зоол. ин-та.* — 1971. — С. 200—232; *Станко В. Н.* Мирное: Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982. — С. 87—88.
- ³ *Гладилин В. Н.* Роль народонаселения в процессе взаимодействия природы и общества в каменном веке // *Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене.* — М., 1974. — С. 76—77.
- ⁴ *Кларк Дж. Г. Д.* Доисторическая Европа. — М., 1953. — С. 42—46; *Нужный Д. Ю.* Об использовании острий и геометрических микролитов // *Материалы каменного века на территории Украины.* — Киев, 1984. — С. 23—36.
- ⁵ *Гладилин В. М.* Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // *Археологія.* — 1982. — № 40. — С. 29—30.
- ⁶ *Rust A.* Die alt-und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor. — Neumünster, 1943. — P. 188—190.
- ⁷ *Підопличко И. Г.* Межиричские жилища из костей мамонта. — Киев, 1976. — С. 179—181.
- ⁸ *Vértes L.* Neuere Ausgrabungen und Paläolithische Funde in der Höhle von Istalloskó // *AAASH.* — 1955. — Vol. 5. — P. 111—131.
- ⁹ *Gabort-Csank V.* C. Dates of the hungarian Palaeolithic // *Ibid.* — 1970. — Vol. 22. — P. 9—10.
- ¹⁰ *Габори М.* Лесс-перигляциал-палеолит Венгрии // *Лесс-перигляциал палеолит на территории Средней и Восточной Европы.* — М., 1969. — С. 261—262; *Его же.* Палеолит и мезолит // *Археология Венгрии: Каменный век.* — М., 1980. — Т. 1. — С. 54.
- ¹¹ *Kozłowski J. K.* Le Bachokirien — le plus ancien industrie du paléolithique supérieur en Europe // *Middee and early upper palaeolithic in Balkans.* — Krakowie, 1979. — P. 92—95.
- ¹² *Праслов Н. Д., Иванова М. А., Гугалинская Л. А. и др.* Костенки 21 (Гмелинская стоянка) // *Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины.* — М., 1981. — С. 16—17; *Праслов Н. Д.* О времени изобретения лука // *Тез. докл. XI конгр. ИНКВА.* — М., 1982. — Т. 2. — С. 232—233.
- ¹³ *Тарасов Л. М.* Гагаринская стоянка и ее место в палеолите Европы. — Л., 1979. — С. 78.
- ¹⁴ *Черныш О. П.* Палеолітична стоянка Молодове V. — К., 1961. — С. 60.
- ¹⁵ *Борзляк И. А., Григорьева Г. В., Кетрару Н. А.* Поселения древнекаменного века на северо-западе Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 61—83; *Григорьева Г. В.* Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами на Русской равнине // *КСИА АН СССР.* — 1983. — № 173. — С. 55—61.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК
А. А. ЯНЕВИЧ

Свідерські мисливці Гірського Криму

Свідерська культура фінального палеоліту — одна з добре вивчених культур кам'яного віку Східної Європи. Переважна більшість її пам'яток сконцентрована в басейнах Вісли, Немана та Прип'яті. Південно-східним кордоном їх масового поширення є південна межа Полісся, що проходить через Львів, Житомир та Київ.

У горах Криму зараз відомо десять розкопаних пам'яток та місцезнаходжень, з яких походять окремі знахідки та виразні комплекси свідерських виробів. Типові свідерські наконечники стріл на верболистних пластинах виявлено на стоянках Фат'ма-Коба, Шан-Коба, Бурган-Кая, Мурзак-Коба, Заміль-Коба I, Шайтан-Коба великий грот, Ала-Чук, Су-Ат III, Сюрень II¹.

У п'ятому шарі печерної пам'ятки Фат'ма-Коба трапилося два верболистіх наконечники стріл на пластинах (рис. 1, 14, 15). За типами знарядь та стратиграфією цей шар належить до середнього етапу раннього мезоліту Криму і представлений видовженими, середніми за розміром сегментами. Залягає він між архаїчним плейстоценовим та голоценовим шарами з крем'яними виробами типу Мурзак-Коба.

До середнього етапу кримського раннього мезоліту за типами знарядь та стратиграфією відноситься четвертий шар стоянки Шан-Коба, з якого походять три наконечники стріл свідерського типу (рис. 1, 5—7). Один свідерський верболистий наконечник залягав вище, в третьому шарі цієї самої пам'ятки, з матеріалами індустрії мурзак-кобинського

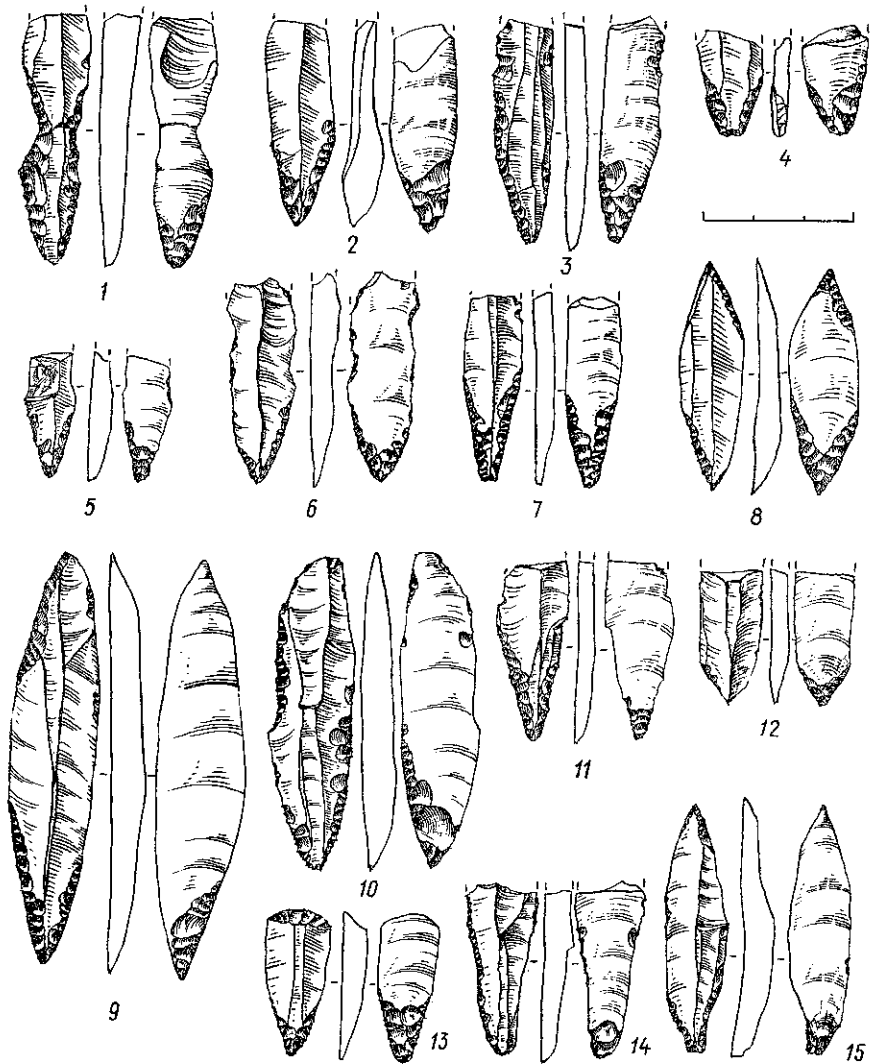

Рис. 1. Свідерські наконечники з мезолітичних стоянок Криму (1—15).

типу (рис. 1, 8). Дещо гірше зафіксоване стратиграфічне положення чотирьох наконечників свідерського типу зі стоянки Буран-Кая, навів (рис. 1, 13), ранньомезолітичний шар якої вміщує деякі матеріали неолітичного часу². Але виразна серія сегментоподібних мікролітів основного комплексу не лишає сумнівів, що він належить до середнього етапу раннього мезоліту Криму. Наконечник зі стянки Шайтан-Коба (Великий грот) походить з підйомного матеріалу (рис. 1, 9)³.

Чотири свідерські наконечники знайдено на стоянці Ала-Чук, відкритій Ю. Г. Колосовим у східній частині Гірського Криму (рис. 1, 10—12). В різночасовому матеріалі цієї пам'ятки вони, мабуть, синхронні ранньомезолітичним сегментам, серед яких знаходилися мікроліти типу «лимонних часточок».

Серед типових виробів другого етапу гірсько-кримської культури печерної стоянки Мурзак-Коба досить добре представлені серії архаїчних сегментоподібних мікролітів, у тому числі типу «лимонних часточок». Не виключено, що ці вироби, як і чотири верболисті наконечники з Мурзак-Коби (рис. 1, 1—4), являють собою більш ранню домішку до основного комплексу, що датується раннім мезолітом.

Найбільш виразний свідерський комплекс Криму був досліджений у нижньому шарі печерної стоянки Сюрень II, який має найближчі аналогії, в матеріалах Свідре Вельке I та Мар'янки-Вигляндув⁴.

Основним типом нуклеусів колекції нижнього шару Сюрень II є двоплощинні однобічні зі скошеними площадками та з поперечною підтескою тильного боку. Пластини, зняті з таких нуклеусів, мали верболисту форму та нерегулярну, палеолітичну огранку спинки. Більшість знарядь комплексу виконана на пластинах. Скребки, як правило, кінцеві на пластинах та пластинчатих відщеплах, рідше подвійні. Архаїчний палеолітичний вигляд має серія різців стоянки, що представлені бічними ретушними, серединними та кутовими на пластинах. В колекції понад 40 типових свідерських верболистих наконечників стріл на пластинах з плоскою підтескою черешкової частини та вістря з черевця.

Наявність еталонного свідерського крем'яного комплексу Сюрень II в Криму дає можливість виділити свідерські матеріали з мезолітичних колекцій Криму зі змішаним інвентарем. Прикладом такої змішаної колекції з елементами Свідеру є стоянка Су-Ат III на Карабі-Яйлі⁵.

Стоянка Су-Ат III знаходиться на західному краї Карабі-Яйли в сідловині між горами Кара-Тау та Тірке, на обох берегах струмка Су-Ат. Розкоп площею 27 м² був закладений на лівому березі струмка Су-Ат, на 30 м нижче по течії від його витoku.

В розкопі зафіксована така стратиграфія:

1. Світло-жовтий піщаний суглинок, гумусований у верхній частині (0—0,2 м).

2. Червона глина (0,2—0,8 м).

3. Червона глина зі щебенем (0,8 м і глибше).

Крем'яні вироби залягали в світло-жовтому суглинку на глибині 0,10—0,25 м. Виготовлені вони були з сірого кременю, найближчі родовища якого знаходяться за 20 км на північ, поблизу гори Кара-Куш та в районі м. Білогорськ. Більшість кременів не патиновані, але трапляються вироби, вкриті молочно-білою патиною.

Всього на пам'ятці виявлено 8968 кременів, у тому числі 457 виробів з ретушю. Переважають вироби культури Кукрек. Досить виразною серією представлені знаряддя свідерської культури.

Насамперед це стосується одного цілого (рис. 2, 1) та дев'яти уламків типових свідерських наконечників стріл (рис. 2, 2, 4—12). Всі наконечники стріл стоянки мають типову верболисту форму за винятком одного вістря зі слабо виділеним черешком (рис. 2, 11). Черешкова частина наконечників виготовлялася, як правило, з головки пластини за допомогою плоского ретушування черевця з метою зняття відбивного горбика. Більшість наконечників мають напівкруту ретуш зі спинки по краю черешкової частини.

Наконечники виготовлені з характерних для свідерської культури верболистих пластин, знятих з двоплощинних нуклеусів. Чотири таких двоплощинних однобічних нуклеусів зі скошеними площадками та поперечною підтескою тильного боку є в колекції стоянки Су-Ат III (рис. 2, 25). Ці так звані човнуваті ядрища є основним типом нуклеусів свідерської культури і представлені численною серією серед матеріалів нижнього шару стоянки Сюрень II.

Безсумнівно, до свідерського комплексу належить кінцевий скребок на пластині з черешком, обробленим аналогічно черешковим частинам верболистих наконечників стріл (рис. 2, 3). З меншою впевненістю можна відносити до свідерських виробів стоянки десять кінцевих скребоків на великих пластинах та пластинчатих відщеплах (рис. 2, 20—23), різці архаїчного палеолітичного вигляду на пластинах: серединні (рис. 2, 13, 14, 16, 17), бокові (рис. 2, 19), кутові (рис. 2, 15, 18) та сокироподібне знаряддя на відщепі (рис. 2, 24). Аналогічні сокири відомі майже на кожній свідерській стоянці Полісся.

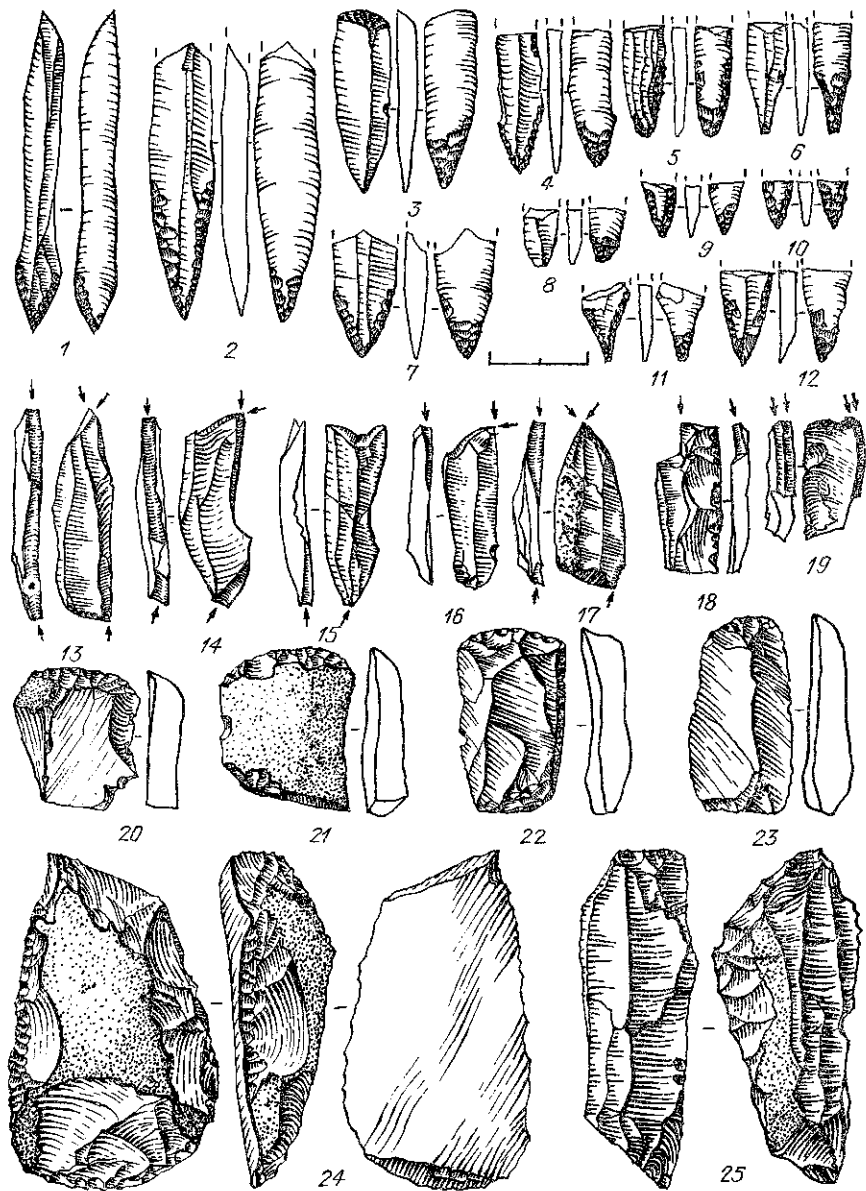

Рис. 2. Су-Ат III. Свідерський комплекс (1—25).

Інші типи свідерських виробів стоянки Су-Ат III неможливо виділити через змішаний характер комплексу.

До свідерських виробів Криму належать також кістяні гарпуни, що походять з трьох пізньомезолітичних пам'яток: Мурзак-Коби, Кара-Коби та Ласпі 7. З Мурзак-Коби походять чотири вироби, серед яких один цілий. Він має три асиметрично розташованих клювоподібних зубці та лопатоподібний насад (рис. 3, 1). Два інших гарпуни дещо відрізняються: один симетричним розташуванням зубців та їх більшою кількістю, судячи за уламком (рис. 3, 2), другий — формою зубців (рис. 3, 3). Четвертий гарпун представлений уламком гострого кінця (рис. 3, 4) ⁶. Умови залягання цих знахідок ідентичні умовам залягання свідерських наконечників.

Виразний уламок гарпуна походить з пізньомезолітичної одношарової стоянки Кара-Коба ⁷. Асиметричним розташуванням зубців та

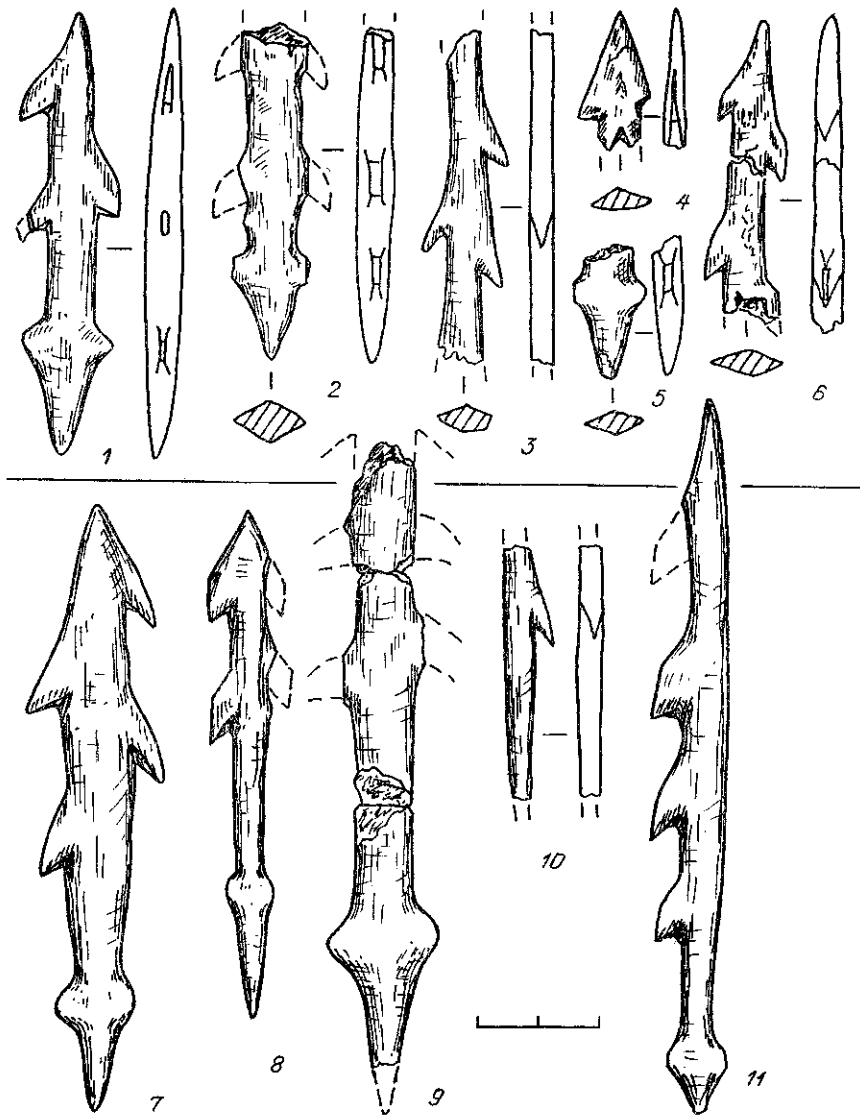

Рис. 3. Гарпуни з пізнього мезоліту Криму (1—6), пізнього мадлену Франції (7—10) та Свідеру Польщі (11).

Їх клювоподібною формою він близький до цілого гарпуна з Мурзак-Коби (рис. 3, 6). Гарпун зі стоянки Ласпі 7, яка є однією з найбільш чистих та виразних пам'яток пізнього мезоліту гірсько-кримської традиції, представлений лише лопаточкоподібним насадом (рис. 3, 5)⁸.

Якщо зв'язок кримських верболістих наконечників стріл з Свідером не викликає сумніву в більшості спеціалістів, то походження гарпунів пізньомезолітичних пам'яток Гірського Криму до останнього часу не зрозуміле. Адже гарпуни відсутні як в ранньому, так і в пізньому мезоліті півдня Східної Європи. Єдиний гарпун, відомий на півдні СРСР, походить з пізньопалеолітичної стоянки Гварджилас-Клде на Кавказі⁹.

Між тим кримські знахідки типологічно найбільш архаїчні серед пізньопалеолітичних та мезолітичних гарпунів Європи. Вони нагадують так звані крезвельські гарпуни, або тип 12 А, за типологією Г. Кларка. Досить близькі їм пізньомадленські гарпуни Франції, причому не тільки за насадом, що відзначав у свій час ще С. М. Бібіков¹⁰, але й за дворядністю зубців, їх формою і розміщенням (рис. 3, 7—10)¹¹. Близькі до кримських є також гарпуни культур з наконечниками стріл на

пластинах, у тому числі свідерської культури (рис. 3, 11)¹². В Крим такі вироби попадають разом зі свідерськими комплексами. Свідерські гарпуни походять від пізньомадленських, чим і пояснюється схожість пізньомадленських гарпунів Криму з пізньопалеолітичними Франції. Свідерське походження кримських гарпунів, крім типологічної схожості, підтверджується і появою їх тільки після поширення свідерських пам'яток.

Дані геології, палеонології та радіокарбонного аналізу свідчать, що свідерська культура на Поліській низовині та сусідніх територіях розвивалась у рамках Дріасу III, що датується 8900—8100 р. до н. е. Найдавніший свідерський комплекс Цаловане, шар V був продатований методом C¹⁴ 8800 р. до н. е., а наймолодший Цаловане, шар VI — 8000 р. до н. е. Вітов III отримав дату 8600 р. до н. е., а Цаловане, шар IV — 8500 р. до н. е. Виявилось, що найдавніші свідерські пам'ятки мають у крем'яних комплексах черешкові наконечники стріл (Цаловане, шар V; Вітов III), а пам'ятки, що датуються кінцем Дріаса III — самим початком Пребореала, як правило, дають верболисті наконечники (Цаловане, шар IV, VI)¹³.

Оскільки на свідерських пам'ятках Гірського Криму знайдено виключно верболисті наконечники, що мають найближчі аналогії в пізньосвідерських пам'ятках Польщі з верболистими наконечниками, більшість цих свідерських пам'яток слід датувати кінцем Дріасу III.

Стратиграфічні спостереження свідчать, що свідерські матеріали в Криму синхронні середньому та пізньому періодам раннього мезоліту. Так, нижній шар Сюрени II був перекритий шаром з характерними для фіналу раннього мезоліту мікролітами типу «лимонних часточок». Верболисті наконечники трапилися в шарах середнього та пізнього періодів раннього мезоліту на стоянках Шан-Коба, Фат'ма-Коба, Буран-Кая¹⁴.

Таким чином, опираючись на дату Свідеру, ранній мезоліт Криму, що останнім часом більшість дослідників називають шан-кобинським етапом гірсько-кримської культури¹⁵, слід датувати фінальним плейстоценом. Причому якщо пізній період з сегментами типу «лимонних часток» датується кінцем Дріасу III — початком Пребореала, то пам'ятки типу середніх шарів Шан-Коби слід датувати Дріасом III, а типу Буран-Кая, грот та нижніх шарів Шан-Коби — Аллередом. Цікаво, що нижній шар Шан-Коби дає досить теплолюбну фауну, тоді як нижній шар Сюрени II дав залишки північного оленя, а верхній шар Сюрени II — вже голоценову фауну та панцирі теплолюбного молюска *Helix vulgaris*¹⁶. Це ще раз підтверджує існування мисливців першого періоду раннього мезоліту Криму в умовах аллередського потепління, середнього — під час похолодання Дріасу III, а пізнього — на початку потепління голоцену, в Пребореалі.

Саме в Аллереді відбулося широке поширення сегментоподібних мікролітів у Європі і на Кавказі (азільська культура півдня Франції, культура Федермессер Північногерманської низовини, тарновська та вітовська групи басейну Вісли, стоянки Боршеве II, Загаїї, грот Сосруко). Дослідники мезоліту пояснюють цей процес у Європі поширенням культури мисливців лісів внаслідок збільшення лісової зони в період аллередського потепління¹⁷. Так, до найбільш вивчених аллередських культурних спільностей з сегментоподібними мікролітами належить азільська культура півдня Франції, на пам'ятках якої знаходять велику кількість решток лісових тварин, і насамперед благородного оленя. Оскільки найбільш поширеною формою мисливської діяльності в лісовій зоні є індивідуальні методи полювання на нестадних травоядних за допомогою лука, то сегментоподібні мікроліти азільської культури та її подібних, нвидше, були наконечниками стріл лісових мисливців аллередських лісів.

Судячи з високої питомої ваги нестадних тварин закритих та напівзакритих біотопів серед фауністичних решток грота Сосруко¹⁸,

близькими були причини поширення сегментоподібних мікролітів на Кавказі. Нарешті, в Гірському Криму поширення шан-кобинських пам'яток з сегментами збігається з розвитком лісового фауністичного комплексу. В такому контексті ми вважаємо, що поява та розвиток геометричних традицій в Криму, тобто мезолітизація культури, поширення лука та стріл, слід розглядати як наслідок формування в гірській частині півострова нового господарсько-культурного типу — мисливців гірських лісів.

Похолодання в Дріасі III зумовило просування лісів на південь. Разом з ліською зоною відходять на південь і лісові мисливці з сегментоподібними мікролітами. Протягом усього Дріасу III ці культурні явища відбуваються в Південній і Центральній Європі південніше Карпат (Куїна Туркулуй, Бейле Геркуланум, Сексард, Білолісся, середній, шан-кобинський, період Криму) ¹⁹.

На межі плейстоцену та голоцену в Європі всі культурні спільності зазнали значних змін у матеріальній культурі при потеплінні. Це стосується не лише прильодовикової Європи, де зміни були особливо відчутні, але й південних територій, в тому числі Криму. В цьому аспекті привертає увагу значна відмінність матеріальної культури раннього, шан-кобинського етапу, гірсько-кримської культури від генетично з ним пов'язаного пізнього — мурзак-кобинського. Ці зміни, що сталися на рубежі плейстоцену та голоцену, на нашу думку, були зумовлені змінами природного оточення мисливців Гірського Криму. Доказом цього є різниця в фауні пам'яток шан-кобинського етапу, де ще трапляються рештки таких плейстоценових тварин, як північний олень, бізон, печерний лев, кінь, сайга, осел, від пам'яток, типу Мурзак-Коба, без них ²⁰.

Прямі аналоги крем'яному інвентарю свідерського шару стоянки Сюрень II в матеріалах свідерських пам'яток басейнів Вісли, Немана та Прип'яті дали можливість зробити висновок про міграцію окремих груп свідерських мисливців у Крим. Таке переселення носіїв свідерських традицій пояснювалося пошуками нових мисливських угідь ²¹. Іншої думки дотримується Г. П. Григор'єв, який вважає, що в Крим проникли лише свідерські наконечники, а не свідерське населення ²².

Свідерські пам'ятки відомі не лише в Кримських, а й в Карпатських горах та передгір'ях: це стоянка Великий Славков у Татрах ²³ та скупчення свідерських пам'яток Скауна ²⁴, Делятин ²⁵ у Східних Карпатах, та нещодавно розкопана стоянка Врублівці на Верхньому Подністрів'ї ²⁶. Ці стоянки, як і свідерські пам'ятки Криму, за крем'яним інвентарем дуже близькі до типових свідерських пам'яток басейнів Вісли, Немана та Прип'яті. Але, крім верболістих наконечників (Великий Славків), тут виявлено і черешкові вістря стріл (Делятин, Скауна).

Більшість наконечників стріл стоянки Скауна черешкові, а деякі навіть не мають плоскої підтески з черевця. Ці особливості свідчать або про наявність аренсбургської домішки в комплексі Скауна, або про досить ранній його час.

Типологічно найбільш пізній свідерський комплекс з Карпат з верболістими наконечниками залягав в геологічних відкладах Дріасу III ²⁷. Отже, свідерські стоянки Карпат, як і інших територій, датуються Дріасом III.

Привертає увагу, що свідерські пам'ятки Карпатських та Кримських гір за топографією поділяються на дві категорії: високогірні (Су-Ат III, Ала-Чук, Скауна, Великий Славків) та передгірні (Сюрень II, Шан-Коба, Фатьма-Коба, Буран-Кая, Мурзак-Коба, Делятин, Врублівці). Високогірні стоянки, як правило, знаходилися на перевалах, що ведуть на субальпійські та альпійські луки (яйли в Криму чи полонини в Карпатах).

Відомо, що травоядні пасуться на альпійських луках лише в літній період. На зиму вони опускаються в передгірні ліси. Сильні вітри, гли-

бокий сніг та низькі температури роблять неможливим існування траводіних на яйлах та полонинах у зимовий період. У плейстоцені кліматичні умови на альпійських луках взимку були ще суворішими.

Таким чином, високогірні свідерські стоянки могли бути лише літніми таборами свідерських мисливців. Розміщення їх на шляхах, що ведуть з передгір'їв на альпійські луки, свідчить, що, швидше, їх мешканці полювали на сезонно мігруючих траводіних, які весною підіймалися в гори, а восени опускалися в передгірні ліси. Свідерські стоянки передгір'їв знаходилися в природно-ландшафтних умовах, в яких зимували траводіні. Цікаво, що більшість передгірних стоянок — печерні, тоді як високогірні, як правило, — відкриті. Все це дає змогу зробити висновок, що печерні пам'ятки кримських передгір'їв — зимові, а відкриті високогірні — літні. Незначна кількість матеріалів на більшості свідерських пам'яток Криму свідчить про їх короткочасний сезонний характер.

Наявність типових свідерських пам'яток у Кримських та Карпатських горах є доказом існування якогось стійкого господарського стереотипу, з одного боку, пов'язаного з горами, а з іншого — досить близького економіці свідерського населення рівнин. Останнє витікає з факту ідентичності крем'яних виробів гірського та рівнинного Свідеру.

Як відомо, більшість свідерських пам'яток розташована в басейнах Вісли, Немана та Прип'яті. В Дріасі III нижні течії Вісли та Неману входили в зону холодного тундро-степу, а верхів'я цих рік та басейн Прип'яті займала зона розріджених березово-соснових лісів. Мешкання свідерських мисливців на межі двох ландшафтно-кліматичних зон було зумовлене спеціфікою екології основного об'єкту мисливства свідерського населення — тундрового оленя.

Тундрова різновидність північних оленів мешкає в тундрі та лісотундрі, сезонно мігруючи між ними. Літом вони пасуться на північних тундрових пасовиськах, а на зиму мігрують на південь у лісотундру. Річний господарський цикл свідерських спеціалізованих мисливців на тундрового оленя повністю залежав від сезонної активності об'єкту полювання.

Під час масових весняних та осінніх міграцій оленів свідерські мисливці влаштовували колективні полювання-поколки на місцях традиційних переправ тварин через ріки. Судячи з даних археології та етнографії, поколочні табори влаштовувалися на межі тундри та лісотундри. Община мисливців жила деякий час на місці поколки, харчуючись заготовленим м'ясом. Коли запаси вичерпувалися, община розпадалася на окремі сім'ї, які розпорошувалися по общинній мисливській території та відпочивували на 150—200 км південніше на зимові пасовиська оленів у лісотундрі. Найчастіше це траплялося в найбільш голодний для мисливців та оленів час і в кінці зими — на початку весни. В кінці весни свідерське населення мігрувало на північ, де знову збиралося на общинних поселеннях з метою проведення колективного полювання на мігруючих оленів²⁸.

Відомо, що при наявності гірських масивів у зоні поширення північного оленя частина з них переходить до гірського способу життя. Гірські північні олені на відміну від тундрових сезонно мігрують не в широтному, а у вертикальному напрямку. Влітку вони живуть на гірських пасовиськах, спускаючись на зиму в передгірні ліси. Популяції гірських північних оленів відомі в горах Сибіру, Скандинавії, Північної Америки²⁹.

Фінальний палеоліт через повсюдне поширення в прильодовиковій Європі північного оленя отримав назву «віку північного оленя»³⁰. Фауністичні рештки цих траводіних у культурних шарах гірських стоянок цього часу свідчать про наявність гірських популяцій північного оленя наприкінці палеоліту в горах Європи, в тому числі в Карпатах та в Криму. Кістки північного оленя були знайдені на пізньопалеолітичних

стоянках Гірського Криму Сюрень I, Аджі-Коба, а також в нижньому шарі Сюрени II³⁴, що датується фінальним плейстоценом.

Свідерські мисливці Польської низовини та Полісся мігрували на зиму слідом за тундровими оленями з півночі в передгірні ліси Карпат³². Зимові пасовиська гірських північних оленів Карпат, очевидно, знаходилися в тих же Карпатських передгір'ях, де паслися взимку тундрові олені. Створювались умови для переходу частини свідерського населення до цілорічного полювання на гірську різновидність північного оленя. Сезонні міграції останніх між літніми пасовиськами на полонинах та зимовими у передгір'ях зумовили річний господарський цикл гірських свідерських мисливців.

Наприкінці плейстоцену північні олені в процесі сезонних міграцій досягали Північного Причорномор'я та Криму³³. Виникали умови, при яких рухливі свідерські мисливці, переслідуючи північних оленів, могли просуватися далеко на південь від території свідерської культури. Археологічні дані свідчать, що в процесі міграцій окремі групи свідерського населення досягали не лише Карпат, але і гір Криму. Знахідки свідерських наконечників в басейнах Дністра та Середнього Дніпра являють собою сліди просування груп свідерських мисливців слідом за мігруючим тундровим оленем далеко на південь.

Тісний зв'язок з горами, сезонний характер стоянок, топографія яких відповідає топографії літніх та зимових пасовиськ гірських північних оленів, прямі паралелі крем'яним виробам гірсько-кримських свідерських пам'яток у матеріальній культурі свідерських мисливців рівнин, що спеціалізувалися на полюванні північного оленя, дають право припустити, що в основі економіки гірських свідерців лежало полювання на гірську різновидність північного оленя.

Не можна повністю виключати можливість полювання цього населення на інші види трав'янистих, що сезонно мігрували в горах у вертикальному напрямку. На таку можливість вказує різноманітна фауна свідерської стоянки Сюрень II³⁴. Остаточне розв'язання цих питань можливе лише на основі вивчення остеологічних матеріалів нових гірських свідерських пам'яток.

Археологічні дані свідчать про наявність у горах прильодовикової Європи (Піренеї, Альпи, Карпати, Крим, Кавказ) наприкінці пізнього палеоліту своєрідного господарсько-культурного типу гірських прильодовикових мисливців. Його природною передумовою була ландшафтно-кліматична специфіка прильодовикових гір, що зумовила своєрідність їх тваринного світу як основи мисливського господарства.

В результаті похолодання наприкінці плейстоцену в горах нижня межа зони альпійських луків проходила на 1000 м нижче сучасної³⁵. Через значне збільшення площі гірських пасовиськ створилися сприятливі умови для літнього випасу стадних трав'янистих у горах. Суворі умови на гірських пасовиськах узимку сприяли масовій міграції трав'янистих восени в передгірні ліси та в степи перигляціальних рівнин.

В основі економіки гірських прильодовикових мисливців пізнього палеоліту лежало колективне полювання на сезонно мігруючих між гірськими луками влітку та передгір'ями взимку стадних тундрових (пізнічий олень) та степових (кінь, сайгак, осел) трав'янистих. Суттєвим доповненням було індивідуальне полювання на нестатних тварин передгірних лісів: благородний олень, косуля, кабан, гігантський олень, ведмідь.

При потепліннях (наприклад, в Аллереді) зона лісів з нестатною фауною поширювалася за рахунок відкритих просторів і роль індивідуальних методів полювання в закритих ландшафтах за допомогою лука і стріли зростала. Однак остаточна заміна відкритих перигляціальних ландшафтів зі стадною фауною в прильодовиковій Європі закритими ландшафтами з нестатними трав'янистими відбулася лише в ранньому голоцені. Оскільки найбільш продуктивним засобом мисливської діяльності в лісі є індивідуальне полювання за допомогою лука, ос-

танній настільки поширився в ранньому голоцені, що став символом цілої епохи привласнюючого господарства — мезоліту. Ефективне дистанційне озброєння, яким були лук та стріли, зумовило швидке скорочення поголів'я промислових тварин, що призвело до остаточної кризи мисливського господарства³⁶.

Таким чином, розвиток продуктивних сил мисливського суспільства та природні зміни на грані плейстоцену та голоцену зумовили переростання господарсько-культурного типу гірських прильодовикових мисливців у господарсько-культурний тип мезолітичних мисливців гірських лісів. Основою економіки останнього було індивідуальне полювання на лісових та гірських нестатних тварин за допомогою лука в умовах гірських лісових ландшафтів.

У Гірському Криму до цього господарсько-культурного типу належало населення, яке залишило мезолітичні та неолітичні пам'ятки гірсько-кримської культурної традиції. Про це свідчить чіткий зв'язок цих пам'яток із зоною лісів, поширення в них наконечників стріл у формі геометричних мікролітів, структура господарства, що включала, крім мисливства на лісових звірів, збиральництво та рибну ловлю, його річний цикл, який передбачав вертикальні сезонні міграції між передгір'ями та яйлою. Господарсько-культурний тип мисливців гірських лісів пройшов у Криму три етапи. Перший припадає на Аллеред та Дріас III, це період його формування в умовах ще не зовсім встановленої лісової зони та пов'язаного з нею фауністичного комплексу. Другий, ранньоголоценовий етап, — час розвиненого багатогалузевого господарства з чітким сезонним циклом. Третій, атлантичний, — період інтеграції в господарсько-культурний тип мисливців гірських лісів відтворюючих форм господарства.

Носіями культурно-господарського типу мисливців гірських лісів були асимільовані свідерські прильодовикові гірські мисливці, які втратили основу свого існування в зв'язку з остаточним залісенням Кримських гір та зникненням статних тундрових та степових трав'янистих. Можливо, цей процес відображає парне поховання в Мурзак-Кобі³⁷, чоловічий скелет якого належить північному варіанту кроманьйонців і близький до кроманьйонців Пшедмоста на відміну від жіночого, середземноморського³⁸. Здобутком гірсько-кримського населення внаслідок асиміляції свідерців стали окремі знаряддя праці останніх — гарпуни та листоподібні наконечники стріл на пластинах. Більшість дослідників вважають, що кримські гарпуни пов'язані з рибною ловлею³⁹, але не виключено їх використання, як і свідерських гарпунів, — при поколках оленів, тільки не північних, а благородних. Про можливість застосування гарпунів при мисливстві на благородного оленя свідчить їх поширення в азильській культурі Франції⁴⁰, основною мисливською здобиччю носіїв якої був благородний олень.

Отже, зазначене дає змогу віднести свідерських мисливців Гірського Криму до господарсько-культурного типу гірських прильодовикових мисливців, в основі економіки яких лежало колективне полювання на сезонно мігруючих статних тундрових та степових трав'янистих між яйлами влітку та передгір'ями взимку. В ранньому голоцені вони остаточно втрачають основу свого існування у зв'язку з залісенням Кримських гір та зникненням статних тварин і асимілюються місцевим гірсько-кримським населенням, яке належало до культурно-господарського типу мисливців гірських лісів.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК
А. А. ЯНЕВИЧ

Свидерские охотники Горного Крыма

Резюме

В статье дается обзор крымских материалов свидерской культуры. Вслед за Е. А. Векиловой авторы рассматривают появление этих материалов в Крыму как результат миграции свидерского населения вслед за стадами северного оленя. На основе сопоставления крымских свидерских материалов со Свидером Польши, который датирован естественными методами Дриасом III, появление свидерского населения в Крыму также следует относить к Дриасу III.

Основой экономики свидерского населения в Крыму была охота на горную популяцию северного оленя и на степных стадных животных, мигрировавших между яйлой и предгорьями. Определенную роль в хозяйстве играла также индивидуальная охота с луком на лесных животных и рыболовство. Сезонный цикл свидерских охотников Крыма предполагал миграции летом на яйлу, а зимой в предгорья.

¹ Векилова Е. А. К вопросу о связях населения Крыма в эпоху мезолита // МИА. — 1966. — № 126. — С. 144—154.

² Бадер Н. О. Некоторые итоги работ под навесом Буран-Кая в связи с исследованиями раннего мезолита Крыма // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. — М., 1976. — С. 25—36.

³ Колосов Ю. Г. Разведочные раскопки и сборы на склоне перед Большим Гротом в 1963, 1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. — Киев, 1967. — Вып. 1. — С. 69—75.

⁴ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // ТМАИЧПЕ. — 1934. — Вып. 5. — С. 114—183; Векилова Е. А. Указ. соч. — С. 144—154; Векилова Е. А. К вопросу о свидерской культуре в Крыму (Стоянка Сюрень II) // КСИА АН УССР. — 1961. — Вып. 82. — С. 143—149; *Schild R. Późny paleolit Krymu a cykl masowski* // *Arheologia Polska*. — Т. 10, з. 2. — Р. 431—473.

⁵ Колосов Ю. Г. Новые неолитические стоянки Крыма (по данным археологических разведок 1955 г.) // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 13—16.

⁶ Бибииков С. Н. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднепалеолитических обществ Крыма // УЗЛГУ. — 1949. — Вып. 13. — С. 7, табл. 1, 5—8.

⁷ Колосов Ю. Г. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 10. — С. 20. — Рис. 3.

⁸ Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 91, рис. 22, 13.

⁹ Бадер Н. О. Поздний палеолит Кавказа // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 295, рис. 115, 4. — (Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т.).

¹⁰ Бибииков С. Н. Указ соч. — С. 24—25, табл. 11.

¹¹ *Sacchi D. Les civilisations du Paléolithique supérieur en Langedoc occidental (Bassin de L'Aude) et Roussillon // Le Préhistorique Française. — Paris, 1976. — Т. 1/2. — Р. 1186, fig. 8, 28, 29, 31, 46; Lorblanchet M. Les civilisations du Paléolithique supérieur dans le Haut Quercy // Ibid. — Р. 1191, fig. 2, 1—5; Des Brosses R. Les civilisations du Paléolithique supérieur dans le Jura meridional et dans les Alpes du Nord // Ibid. — Р. 1204, fig. 6, 9; Р. 1120, fig. 5, 11, 18.*

¹² *Gross H. Das Rentir in der Ostpreussen Vorgeschichte // Altpreussen. — 1940. — В. 5. — S. 36—41.*

¹³ *Schild R. Późny paleolit // Prastoria ziem polskich: Paleolit i mesolit. — Warszawa etc. — 1975. — Т. 1. — Р. 258—338.*

¹⁴ Векилова Е. А. Указ. соч. — С. 146, 147.

¹⁵ Телегин Д. Я. Вказ. праця. — С. 57—65.

¹⁶ Векилова Е. А. Каменный век Крыма: Некоторые итоги и проблемы // МИА. — 1971. — № 173. — С. 124, 125, табл. 3.

¹⁷ *Żozłowski S. K. Cultural differentiation of Europa from 10th. to 5th. millenium B. C. — Warszawa, 1975. — 259 p.*

¹⁸ *Замятин С. Н., Акритас П. С. Раскопки грота Сосруко в 1955 г. // Учен. зап. Кавказ. Балкар. НИИ. — 1957. — С. 442—444.*

¹⁹ Телегин Д. Я. Вказ. праця. — С. 57—65; *Станко В. Н. К проблеме западных связей мезолита Северо-Западного Причерноморья (по материалам поселения Белолесье) // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1985. — С. 31—45; Paunescu Al. Epipaleoliticul de la Cuina Turcului Dubova // SCIV. — 1970. — Т. 21, N 1. — Р. 3—29; Vertes L. Die Altsteinzeit der sudlichen Donaugebiete // Qarter. — 1960. — N 12. — S. 93—94.*

²⁰ Векилова Е. А. Каменный век Крыма... — С. 124—125, табл. 3.

²¹ Векилова Е. А. К вопросу о связях населения... — С. 144—154.

²² Григорьев Г. П. Верхний палеолит // Каменный век на территории СССР. — М., 1970. — С. 127.

- ²³ *Barta J.* Wielki Slawkow — pierwsza osada kultury swiderskiej na Slowacjii // *Acta archaeol. Carpathica.* — 1980. — Т. 20. — С. 6—17.
- ²⁴ *Борисковский П. И.* Вопросы мезолита Чехословакии и Румынии // ИМА. — 1966. — № 126. — С. 132—138; *Nicolăescu-Plopșor C. S., Paunescu Al., Mogosanu Fl.* Le paleolitique de Seachleu // *Dacia.* — 1960. — Т. 10. — Р. 36.
- ²⁵ *Кланчук М. Н.* Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина // *Археологія.* — 1980. — Вып. 34. — С. 65—74; *Кланчук М. Н.* Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья // *СА.* — 1983. — № 4. — С. 103—117.
- ²⁶ *Кучугура Л. И.* Каменный век поселения Врублевцы (Среднее Поднестровье) // *Бюлл. комис. по изуч. четвертич. периода.* — 1985. — № 54. — С. 66—90.
- ²⁷ *Barta J.* Op. cit. — С. 6—17.
- ²⁸ *Силченко Ю. Б.* Культура охотников на оленей Северной Евразии. — М., 1976. — 310 с.
- ²⁹ Там же. — С. 74.
- ³⁰ *Ефименко П. П.* Первобытное общество. — Киев, 1953. — С. 490.
- ³¹ *Векилова Е. А.* К вопросу о связях населения... — С. 144—154; *Векилова Е. А.* Каменный век Крыма... — С. 117—161.
- ³² *Schild R.* Różny paleolit. — Р. 258—338.
- ³³ *Пидопличко И. Г.* О ледниковом периоде. — Киев, 1951. — 259 с.
- ³⁴ *Векилова Е. А.* Каменный век Крыма... — С. 125, 126, табл. 3.
- ³⁵ *Гладилин В. Н., Пашкевич Г. А.* Палеография среднего и позднего Вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 103—112; *Малеев В. П.* Основные этапы развития растительности Средиземноморья и горных областей юга СССР (Кавказа и Крыма) в четвертичном периоде // *Тр. Никит. ботан. сада.* — 1948. — Т. 25, № 1/2. — С. 14, 15.
- ³⁶ *Бибииков С. Н.* Указ. соч. — С. 12—45.
- ³⁷ *Бибииков С. Н.* Грот Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму // *СА.* — 1940. — Вып. 5. — С. 159—178
- ³⁸ *Жирое Е. В.* Костяки из грота Мурзак-Коба // Там же. — С. 179—186; *Добець Г. Ф.* Палеоантропология СССР // *ТИЭ.* — 1948. — Т. 4. — С. 326, 327.
- ³⁹ *Колосов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 21.
- ⁴⁰ *Kozłowski J., Kozłowski S.* Pradzieje Europe od 40 do 4 tysiąclecia p. n. e. — Warszawa, 1975. — Р. 258.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Культурна належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я

Останнім часом увагу дослідників стали знову привертати так звані випростані енеолітичні поховання, яких чимало вже виявлено в Степовому Подніпров'ї¹.

Проблема визначення віку випростаних енеолітичних поховань та їх культурної належності вже має свою історію. Вперше такі поховання були зафіксовані у працях В. О. Городцова на Сіверському Дінці². Близько десяти могил ямного часу з такими похованнями опрацьовані М. Я. Мерпертом для Всльзько-Уральського району³. Відомі вони і з розкопок біля с. Широке поблизу Кривого Рогу⁴. Кілька таких поховань виділено нами у Вільнянських курганах, де вони поряд зі скорченими датувались періодом енеоліту — ранньої бронзи⁵. Здебільшого при таких похованнях цього часу знахідок не буває, але в могилі 18 з кургану 1 поблизу с. Широке при випростаному скелеті виявлено округлотілий горщик (рис. 1, 4) і статуетку серезліївського типу.

Чимало випростаних енеолітичних поховань у степових районах України виявлено і за останнє десятиріччя. Основними питаннями при вивченні випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я і суміжних територій є визначення їх хронології та культурної належності. На думку І. Ф. Ковальової, такі поховання Орельсько-Самарського межиріччя передували ямній культурі і лише як пережиток трапляються в другій половині III тис. до н. е.⁶ Дослідники вважає, що випростані на спині підкурганні поховання становлять «гомогенну групу» з ознаками археологічної культури⁷. Але виявлений посуд (Спаське